

Bursa Şer'iyeye Sicillerine Göre Esnaf Teşkilatı ve Kumaş Nizamı

Ömer Düzbakar*

Giriş

Esnaf şehir ve kasabalarda, mal ve hizmet üretimi ile ilişkili herhangi bir iş kolunun belirli bir alanında uzmanlaşmış kişilerin meydana getirdiği mesleki örgütlenmeler olarak tanımlanabilir.¹

Osmanlı esnaf teşkilatının sanat ve üretim değerlerine ait temellerinin büyük ölçüde, 13. ve 14. yüzyıllarda Anadolu'da görülen Ahi Teşkilatı'na dayandığı kabul edilmektedir. Ahi Teşkilatı, Türk esnaf ve sanatkârlarını düzenli bir birlik altında toplayarak, sanat ve ticaret ahlakını şekillendiren, iktisadi sıkıntıların görüldüğü bir süreçte Türk esnafına direnme gücü sağlayan bir örgütlenme olmuştur. Konar-göçer Türkmenleri iş ve meslek sahibi yaparak, onların şehir hayatına geçmelerini ve çevreye uyumlarını sağlamıştır. Bunun yanında Orta Asya'dan göçlerle gelen sanat erbabını himaye ederek sanatlarını icra etmelerine imkân vermiş, aralarındaki ilişkileri düzene sokmuş ve Anadolu'daki yerli Bizans esnafına karşı Türk esnafının rekabet edebilmesini sağlamıştır. Teşkilata giren esnaf ve sanatkârlar, mesleki, dinî ve ahlaki eğitimden geçirilmişler, hatta askerî talim, terbiye de görüp orduda savaşmışlardır. Başlangıçta ahlaki ve dinî özellikleri ağır basan Ahi Teşkilatı, zaman içerisinde sosyo-ekonomik bir nitelik kazanmıştır.²

Zaman içerisinde geçirdiği değişimler ile loncalar hâline gelen Osmanlı esnaf teşkilatının Ahilikten temel farkı, üzerlerinde belirgin bir şekilde görülen devlet kontrolü ve müdahalesidir. Osmanlı esnaf teşkilatı, İslâm inancı ve Ahi Teşkilatı'nın oluşturduğu değerler çerçevesinde, rekabete değil, işbirliği, karşılıklı kontrol, imtiyaz ve tahsis ilkelerine bağlı olarak kurulmuşlardır.³ Bu yapılanma sayesinde devlet ağır bir bürokrasiden kurtulduğu gibi üretimi yapılacak mallarda bir standart sağlanmış, haksız rekabet önlenmiş ve teşkilat içindeki

* Yard. Doç. Dr. Ömer Düzbakar, Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü, Bursa.

¹ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2002, s. 293-294.

² Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Ankara 1989, s. 85.

³ Nurhan İsvan, "Illegal Local Trade in the Ottoman Empire and the Guilds of İstanbul, 1725-26: Suggested New Hypotheses", *International Journal of Turkish Studies*, Vol. 5, No. 1-2, s.15.

anlaşmazlıklar kendi aralarında halledilebilmiştir.⁴ Bu sistemde çeşitli üretim dallarındaki esnaf ve zanaatkâr, sıkı bir sosyal ve ahlaki disiplin temelinde örgütlenmiş, konulan belli kurallar ile de esnafın ticari ahlak, kalite ve tüketici hakkı gibi konulara bağlı olarak çalışması sürekli olarak denetlenmiştir.⁵

Bursa, kumaş üretimi açısından her dönem Osmanlı Devleti’nin en önemli üretim merkezlerinden biri olarak görülmektedir. Bursa’da ipekli, yünlü, pamuklu ve kadife türü kumaşlar dokunmuş, bu kumaşların en önemli alıcılarından biri de Osmanlı sarayı olmuştur.⁶ Bununla birlikte Bursa kumaşlarına yabancı devlet sarayları tarafından da oldukça yoğun ilgi gösterilmiştir.⁷

Bursa kumaşlarına gösterilen ilgi dokunan kumaşların kalitesiyle doğrudan ilgilidir. Kalitenin oluşumunda Osmanlı esnaf teşkilatı ve teşkilatın kendine özgü koymuş olduğu kuralların önemi büyüktür. Kumaşların dokunması sırasında iplik hâlimden boyanmasına kadar geçen süreç içerisinde her aşamasında ilgili esnaf grubunun yakın takibinde her türlü aksaklık tespit edilerek aksaklığın tekrar edilmemesi konusunda tedbirler alınmıştır.

Osmanlı Esnaf Teşkilatı ve İdarecileri

Esnaf birliklerinin (hırfetlerin) genellikle en üst yöneticisine “kethüda” deniliyordu. Bazı esnaf kollarında ise aynı görevi “şeyh” ya da “reis” yapmaktaydı. Şeyhin görevleri arasında; esnaf arasındaki çıkan problemleri çözmek, devletin koyduğu nizamın esnaf içerisinde tatbikini sağlamak, belirlenen standartlar dışında mal ürettirmemek, çıraklığını tamamlayan ve ayrı iş yapmak isteyen adayı imtihan ederek icazet vermek sayılabilir.⁸ Kethüdalık, 18. yüzyıldan itibaren giderek yerleşmiş olmakla birlikte, daha önceleri yaygın

⁴ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Ömer Düzbakar, “Work and Organization in the Ottoman Empire: Notes On The Trade Guilds Of Sixteenth- And Seventeenth-Century Bursa”, *Turkish Studies*, 3/4 Summer 2008, s. 414-453.

⁵ Ahmed Kal’a, “Esnaf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul 1995, s. 424.

⁶ 1518’de Hazine-i Âmire için Bursa kumaşına ihtiyaç duyulduğundan “yarar kumaştan 500 tak harc-münakkaş, 200 kıt’a kefirî kemha, 100 tak yeşürî ve 100 tak dolayı 20 top kırmızı Bursa taftası, 10 top sarı ve on top yeşil ve 10 top asumanî tafta” satın alıp bedelinin Hassa Haracdan alınıp verilmesi emredilmiştir. BŞS A 25 59a. Metinde geçen “tak” kumaş balyalarını ya da bohçalarını belirtmek için kullanılan bir ölçüdür. Ünal Taşkın, *Osmanlı Devleti’nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Fırat Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2005, s. 163: Kimi zaman da saray için işlenen kumaşların kaliteli olmamasından dolayı şikâyetler olmuştur. 1582’de Bursa Kemhacıbaşı Ferhat Ağa, İstanbul’a giderek Divan-ı Hümayun’da Bursa’da saraylar için işlenen kumaşların az işlendiği gibi “kalb ve yaramaz” olduğunu dile getirmiştir. İlgililere işledikleri kumaşın her nevinin gayet “a’lâ ve güzide işlenib” “kat’a kalb ve yaramaz” işlememeleri konusunda uyarıda bulunulmuş, aksi takdirde uğranılan zararın tazmin ettirileceği bildirilmiştir. Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, III, s. 112.

⁷ 1496’da Rodos Beyleri elçisi Rodos beyleri için satın aldığı kumaşların gümrükten muaf tutulmasını rica etmiş ve padişah da 5.000 gümrük akçesini muaf tutmuştur. Kepecioğlu, *age.*, IV, s. 70.

⁸ Asım Yediyıldız, *Şer’iyye Sicillerine Göre XVI. Yüzyıl İkinci Yarısında Bursa Esnafı ve Ekonomik Hayat*, Bursa 2003, s. 23.

olan şeyhlik de, özellikle İstanbul dışında birçok esnaf örgütünde, aynı görevi görmek üzere yaşamaya devam etmiştir. Bütünü ile gayrimüslimlerden oluşan esnaf örgütlerinde ise şeyhlik tabiri hemen hemen hiç kullanılmamıştır. Bu konuda rastlanılan tek istisna Halep’teki ekmekçi esnafıdır. Gayrimüslimlerden oluşan esnaf örgütlerinde kethüda deyimini de az kullanılmış genellikle ustabaşı tabiri tercih edilmiştir.⁹ Esnaf şeyhlerinden birinin ölümü hâlinde yeni bir şeyhin seçilmesi için ilgili esnaf kadiya müracaatta bulunarak genellikle de kendi içlerinden seçtikleri bir kişinin şeyh olması için fikir beyan etmişlerdir.¹⁰

Her esnafın bir şeyhi, reisleri olduğu gibi, bir de yiğitbaşları vardır. Esnaf şeyhi, o esnafın inzibatına baktığı gibi, yiğitbaşları da ilmi yönlerini idare ederdi. 1617’de gelen bir fermanla: Bezzazların arasında “hâmdest ve bî-üstad” kimselerin çoğalmasından dolayı aralarındaki düzenin bozulduğu bildirilmektedir. Bütün esnafın ittifakıyla üzerlerine bir yiğitbaşı nasp olunup onun marifetiyle hâmdest olanlara dükkân verilmeyip, üstada iki yıl hizmet edip sanatı talim etmedikçe “başka çıkmağa” izin verilmeyip ve üstada şakirt olması gerektiği belirtilmektedir. Ayrıca bu yiğitbaşı her birisine hisse verip ve her üretilen malın fiyatını ona onbir hesabı üzere belirleyip daha fazlasına satmalarına engel olacaktır. Bunun yanında bohça ile mahalleler arasında gezerek namahrem ile alış veriş yapmamaları, hâmdest olanlara hisse verilmemesi ve bu kanuna muhalefet edenler Hazreti Şît aleyhisselâm ruhu için bir kazan kaynatıp yine aklını başına toplamazlarsa zorla hakkından gelmek üzere kadı tarafından tembih olunması hususunda ittifak ettikleri sicile kaydedilmiştir.¹¹ Ahi fütüvvetnamelerinde ve şecerenamelerinde, her sanat ve ticaret kolu için bir pir belirlenmiştir. Ahilik düşüncesinde, her sanat kolunun bir piri olduğu, hatta her sanatın bir peygamber mesleği olduğu vurgulanarak, sanatın kutsallığı topluma ve sanatkârlara telkin edilerek sanata rağbet uyandırılmaya çalışılmıştır.¹²

Esnaf yöneticilerinden biri de “pazarcıbaşılar”dı. Bunların görevi pazar dışında alım-satım yapılmasını önlemektir. 1575’de, Bursa bağ ve bahçelerinde yetişen meyveyi sahipleri tam olgunlaşmadan ham olarak toplayıp bazı pazarcılara sattıkları haber alınmıştır. Şehre ham

⁹ Genç, *age.*, s. 296.

¹⁰ Düzbakar, *agm.*, s. 425.

¹¹ BŞS B 38 7b. Narha yani üretimi yapılan ürüne belirlenen fiyata aykırı davranışlar en sık görülen ihtilafların başında gelir. Sıklığın önemli bir nedeni bu örnekte de görüldüğü gibi “ona onbir hesabı” yani esnafa tanınan kâr haddinin ortalama yüzde 10’u aşmamasıdır diyebiliriz. Piyasa faiz haddinin yüzde 15-20’nin üzerinde olduğu bir ekonomide, yıllık enflasyonun bazen yüzde 5’i geçtiği zamanlarda, narha aykırı davranışların çoğalmasını önlemek kolay olmamıştır. Genç, *age.*, s. 298.

¹² Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, I, İstanbul 1995, s. 500. Hazreti Âdem çiftçilerin, Hazreti İdris terzi ve yazıcıların, Hazreti İsmail avcıların, Hazreti İzhak çobanların, Hazreti Yusuf saatçilerin, Hazreti Musa çobanların, Hazreti Zülkifl ekmekçilerin, Hazreti Uzeyr bağcıların, Hazreti İlyas çulhacıların, Hazreti Davud zırhçıların, Hazreti Lokman hekimlerin, Hazreti Yunus balıkçıların, Hazreti Muhammed tüccarların piri sayılırdı. Çağatay, *age.*, s. 161.

yemiş getirilip satılmasına padişahın rızası olmayıp, yasaklanması emredilmiştir. Kiraz, elma, armut, üzüm gibi taze meyveden her biri tam olarak olgunlaşmadan pazara götürüp satılmamasını, eğer etraftan ham yemiş getirirlerse hepsini denize döküp, satanı ve alıp getireni hapsedip isimlerinin İstanbul’a arz edilmesi, fermanla bildirilmiştir.¹³

Esnaf arasında hizmet sektörünün bir parçası olan dellâllardan da bahsetmek gerekir. Alıcı ile satıcı arasında bir çeşit komisyonculuk görevi üstlenen dellâllar da başlarındaki kethüdanın yönetiminde hareket etmiştir. Hamza oğlu İbrahim, Sipahioğlanları zümresinden 128. bölükten 13 akçe ile emekliye ayrılmıştır. Bursa’da Celali adındaki eşkıyayı yakaladığından ve İstanbul yolundaki menzillerde gösterdiği hizmetlerinden dolayı Bursa’da Gelincik çarşısındaki dellâllar kethüdalığı kayd-ı hayat şartıyla 1599’da kendisine verilmiştir.¹⁴

Esnaf arasında ve mahkemede bilirkişi olarak görev yapan, tecrübeli ve kıdemli usta ve yöneticilerden seçilmiş kimselere, ehl-i vukuf veya ehl-i hibre adı verilmektedir. Bunlar esnaf şeyhleri ve yiğitbaşları ile ortak çalışıp sanatında mahir olmayanları ya da kural dışı hareket edenleri tespit etmekteydiler. 1622 tarihli bir fermanda Bursa’daki kadifecilerin ehl-i hibresi olan Süleyman İstanbul’a gelip şöyle arzuhal etmiştir: Bursa’da kadife işleyenler eskisi gibi işlemeyip eni ve boyundan noksan işlemektedir. İşledikleri kumaşın ibrişimi has boya ile boyamayıp kalb boya ile boyattıkları, tezgâh sahibi eskiden ustalardan şimdiki acemi kimselerin tezgâh başına geçerek kumaşları kötü işlediklerini ve kendisinin sözlerine itaat etmediklerini bildirmiştir. Bu şikâyet üzerine anlatılanların önlenmesi, eskiden kadife nasıl işleniyorsa o şekilde işlenmesi, bunun yanında usta ve kalfaların işlerini tamamlamadan hafta ortasında bırakıp gittiklerinin duyulduğu bunun tekrarı durumunda ehl-i hibre marifetiyle ilgililerin hakkından gelinmesi emredilmiştir.¹⁵

Esnaf başlarındaki idarecileri kendileri seçtikleri gibi görevde bulunan idarecilerini de mahkemeye başvurarak görevlerinden aldrabilmekteydi. 1560’da Bursa’daki kebeci Yahudileri mahkemeye gelerek başlarına kethüda yapılan Asfon oğlu Salamon isimdeki Yahudi’nin dışarıdan gelen kebecileri eskisi gibi Çıra, Balık ve Galle pazarlarına indirmeyip kendi evine indirmesinden dolayı kendilerine zarar verdiğini, kethüda olmaya layık

¹³ BŞS A 107 215a..

¹⁴ BŞS B 136 125b. Bursa Şer’iyye Sicilleri’ndeki kayıtlara göre 1639’da kadınlardan da dellâl olduğu görülmektedir. Kuyumcular çarşısında kırk miskal altın bilezik satması için Süleyman kızı Ayşe adındaki dellâle teslim edilmiştir. BŞS B 146 114a. Kadınlar esnaf teşkilatına giremedikleri hâlde bir takım ticari faaliyetlerde bulunmaktan da geri kalmamışlardır. 1678’de Bursa’daki ip eğirme tezgâhlarının yaklaşık yarısının sahibi ya da kullanıcısı kadınlardı. Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa’da İpekçilik*, İstanbul 1960, s. 396-397.

¹⁵ BŞS B 42 188b.

olmadığını belirterek görevden alınmasını istediklerinden yerine Sâhûn oğlu Abraham kethüdalık görevine getirilmiştir.¹⁶

Aynı uzmanlık alanında çalışanlar, prensip olarak ayrı birer örgütlenme imkânına sahiplerdi. Ancak pratikte, bir meslek grubunun kethüda, yiğitbaşı gibi yönetim kadrosu ile bağımsız bir örgüte sahip olabilmesi için belirli bir sayısal büyüklükte olması gerekiyordu. Sayısı az ise iş kolu veya mekân olarak en yakın bir esnaf örgütüne “mülhak” veya “yamak” kategorisi içinde katılırdı. Sayı tek bir örgüt içinde yer almaya engel olacak kadar çok veya mekân bakımından dağınık bulunuyorsa birkaç ayrı örgüte ayrıldıkları da olurdu. Ayrıca herhangi bir mesleki formasyon gerektirmeyen alanlarda, örgütlenmeye bile izin verilmediği görülmektedir. Nitekim baca temizleyicileri 18. yüzyılın ortalarında örgütlenmek için başvurdukları zaman Divan, özel bir beceri gerektirmeyen bir iş kolu olduğu gerekçesi ile bunun reddetmiş ve isteyen herkesin bu alanda serbestçe çalışabileceğini ilan etmiştir.¹⁷

Hoş görü konusunda, kamu otoritelerinin tavrı ile esnaf teşkilatının tavrı arasında önemli farklılık bulunmaktaydı. Kurallara uymayan üyelerine karşı esnafın, çoğu zaman dükkân kapatma, esnafıktan çıkarma gibi sert ceza talepleri ile huzuruna çıktığı kadı, genellikle yatıştırıcı, uzlaştırıcı kararlar almıştır. Cezalandırmaya gittiği durumlarda da esnafın talep ettiği kadar çok daha hafif cezaları yeterli bulmuştur. Esnafıktan çıkarma cezaları, çok nadir hallerde uygulanmış ve mesleki suçlardan çok, genel cezai ve ahlaki suçlarda verilmiştir. Mesleki suçlardan ihraç cezası verildiği hallerde de, genellikle diğer cezalar gibi, geçici nitelikte olmuş, belli bir süre geçtikten sonra cezalı tekrar işine dönebilmiştir.¹⁸ Osmanlı esnafının kurallara uymayan üyelerine karşı genellikle sert tepki göstermesini, esnaf teşkilatının sadece mesleki bir kuruluş olmayıp, sosyal dayanışma, yardımlaşma, ahlaki değerlere önem veren ve kendi içlerinden birinin yaptığı olumsuz tavrın temsil ettiği tüm meslek grubunu lekeleyeceğine duyduğu inançtan kaynaklanmıştır diyebiliriz.

Burada üzerinde durulması gereken bir başka konu da gayrimüslim esnafın konumudur. Birer esnaf olarak haklarını arayabilmeleri ya da esnaf teşkilatları içerisindeki konumlarına baktığımızda Osmanlı'nın genel anlamdaki hoşgörüsünün bu konuda da kendisini gösterdiği görülmektedir. Mensup oldukları esnaf grubunun çoğunluğunun oyları ile seçilen yöneticiler esnaf içerisinde dinsel çoğunluk değiştikçe, onlar da aynı yönde değişmiştir. 1657’de İstanbul’da çalışan Müslüman takyeciler Divan’a başvurarak, eskiden

¹⁶ BŞS A 72 47a.

¹⁷ Genç, *age.*, s. 303.

¹⁸ Genç, *age.*, s. 299.

gayrimüslimler çoğunlukta olduğu için kethüdalarının da gayrimüslim olduğunu, ancak çoğunluğun artık Müslümanlara geçmiş olduğu gerekçesi ile kethüdanın Müslümanlardan seçilmesi gerektiği hakkında talepleri olmuştur.¹⁹

Esnaf Denetimi ve Kumaş Nizamı ile İlgili Örnekler

Esnafın denetimini yapacak ayrı organlar bulunmakla beraber, iç yapılanmasının kendine özgü bir sistemi oluşturduğu söylenebilir. Esnafın davranışlarından birinci derecede esnaf kethüdaları başta olmak üzere, yiğitbaşı, ehl-i vukuf (ehl-i hibre) ile esnaf ileri gelenleri ve ihtiyarları sorumluydu. Bunlar hem esnafın birbirleriyle olan münasebetlerini izlemek, hem de kaliteli üretimin yapılmasını sağlamak mecburiyetindeydi. Nizamnamelere ve genel ahlaka aykırı hareket edenlerin tespit edilip cezalandırılmaları ve gerektiğinde mahkemeye çıkarılmaları da bu idarecilerin görevleri arasındaydı.²⁰

Esnafın otonomisi diye adlandırılan nitelik, örgüt üyelerinin irade ve kararları ile oluşmakla birlikte, bu oluşum üç önemli kaynaktan etkilenmiştir. Birinci etki kaynağı bölgelere göre değişen örf ve adetlerdir. O kadar ki esnaf örgütlerinin otonomisi ekseriya bu örf ve adetlerle uyum içinde bulunmaktan ibarettir, denilebilir. İkinci kaynak şer’i mevzuattır. Üçüncü kaynak ise Osmanlı Divanı’nın kararlarıdır ki, mahiyetleri itibari ile çok az değişen veya hiç değişmeyen ilk iki kaynağa saygılı kalmakla birlikte, devlet ile toplumun ihtiyaçlarına göre zamanla değişen kararları ile esnafın örgütlenme modelini asıl oluşturan bu kararlardır. Devlet, toplumu ve ekonomiyi düzen içinde tutmaya yönelik olarak yapması gereken görevlerinin bir kısmını esnaf teşkilatlarına bırakmıştır. Böylece güvenlik ve düzeni sağlamak için son derece pahalı ve muhtemelen etkinliği daha düşük kalacak olan muazzam bir bürokrasiyi icraya koyma külfetinden kurtulmuştur.²¹ Bu sayede hem esnaf içi dayanışma ve kontrol sistemi hızlı bir şekilde çalışmış hem de devletin omuzlarındaki yük hafiflemiştir.

Osmanlı devleti, esnaf örgütlerinin faaliyetlerini aksatmadan yürütebileceği bir takım önlemler de almıştır. Esnaf örgütlerinin ihtiyaç duyacağı girdilerin düzgün akışını kolaylaştıracak, esnafı kıtlık ve işsizliğe düşürmeyecek tedbirleri, dikkatle, sistematik bir şekilde uygulamaya koyarak takip etmiştir. Bir bölgedeki üretimden bölge esnafının ihtiyaç duyduğu miktar temin edilmedikçe, bölge dışına mal çıkarmayı, özellikle ülke dışına göndermeyi miktar kısıtlamaları, hatta ihraç yasakları getirerek kontrol altında tutmuştur. Buna karşılık esnafın faaliyetine yarayacak ithalatı serbest bırakmış, hatta teşvik etmiştir.

¹⁹ Ahmed Refik Altınay, *Onbirinci Asr-i Hicri’de İstanbul Hayatı*, İstanbul 1988, s. 55.

²⁰ Yediyıldız, *age.*, s. 31.

²¹ Genç, *age.*, s. 301.

Bölgeler arası ulaşımda konaklama kolaylıkları ile güvenliği sağlamak için büyük gayret göstermiştir. Genellikle uzun vadede ve değişik şartlar altında doğurmuş olduğu olumsuz sonuçlara bakarak eleştirilen ahitnameleri de sonuç itibari ile esnafın mal ve hizmet üretimini kolaylaştırmaya yönelik tedbirler arasında düşünmek gerekir. Esnaf örgütlerine tanınan ve 18. yüzyıl boyunca giderek belirginleşmiş bulunan tekel haklarını da aynı tedbirler sisteminin bir parçası gibi anlamak doğru olacaktır. Tekellerin, esnaf zümrelerinde ustalığın genellikle babadan oğula irsen intikal edecek boyutlara kadar genişlemesine izin verilmiş olmasını, mesleki eğitimin geliştirilmesi ve günümüzün deyimi ile beşeri sermaye formasyonunun desteklenmesi şeklinde değerlendirilebilir.²² Ustalığın babadan oğluna geçmesi sayesinde usta-çırak ilişkisi sadece dükkânda sürdürülmeyip evde de devam etmektedir. Bu yolla neredeyse 24 saate varan bir eğitim söz konusu olmaktadır.

Sanat erbabının bütün işlerinin görülmesi, esnafın şeyh, kethüda, yiğitbaşı, ehl-i hibre seçim ve tayini, aralarında çıkan esnaf kâhyasının halledemediği çekişmelerin halli, malların fiyatının belirlenmesi, gedik²³ alım satımının tanzimi, esnaf arasında konulan nizam ve kanunların tatbiki kadıların görevleri arasındaydı. Malların nefasetinin gözetilmesine, dirhem ve terazilerin doğru olmasına, bazı yiyecek maddelerinin karışık olmamasına kadının “Ayak Nâibi” memurdu. Ayak naibi vakitli vakitsiz çarşığı dolaşır, en ufak bir hatayı görür görmez, cezayı derhal mahallinde tatbik ederdi. Diğer davalara ise mahkemede “Bab Nâibi” bakardı. 1826’da “İhtisâp Ağaları” veya “Muhtesip” denilen kimseler de kadılar gibi belediye işleriyle ilgilenirdi. Aralarındaki fark; kadı bir davada yalnız şahit dinler, delil ister ve tarafları dinledikten sonra hüküm verdiği hâlde, muhtesip delil ve ispat istemeksizin örfi ve idari bir surette hükmedebilirdi. Muhtesipler yalnız belediye işleriyle meşgul olmuştur. Tanzîfât işleriyle uğraşan memura “Çöplük Subaşı”, ihtisap emininin oturduğu yere ise “Muhtesip Çardağı” denilirdi. Bursa Ulucami civarında nâibin oturduğu yere “Küçük Mahkeme” adı verilmekte ve pek yakınında muhtesip çardağının bulunması esnafın kontrol ve belediye işlerinin tanziminde birbirleriyle alâkalı olduğunu göstermektedir.²⁴

²² Genç, *age.*, s. 302-303.

²³ Gedik: “Her işin belli kimseler tarafından yapılması anlamına gelen gediğin bazı değişmez kuralları vardı. Esnaf topluluğu içinde belli bir işi yapmakla görevli ve yetkili kimse yaşadığı sürece bu hakkı elinde tutardı. Bir ustanın veya pirin yönetimi altında toplanan kimselerden birinin yeri boşalmadıkça, oraya başkası giremezdi. Buyüzdüden ticaret yapan, sanatla uğraşan kimseler arasında, ancak bunlardan birinin ölmesi veya hakkını başkasına vermesi sonucu gedik açılırdı. Bu durumda gedik en uygun görünen kimse tarafından doldurulurdu. Bundan da gediğin ‘ustalık hakkı’, ‘ticaret yapma yetkisi’, ‘dükkân açma hakkı’ olduğu anlaşılır”. “Gedik”, *Meydan Larousse*, C. 5, İstanbul 1971, s. 61-62.

²⁴ Kepecioğlu, *age.*, I, s. 257.

Koloğlanları, fiyatların denetimi, üretimin standartlara uygunluğu, çarşı ve pazarların düzen ve güvenliği gibi işleri sağlamakla görevliydi. Görevleri arasında, kanunlara aykırı hareket eden esnafı mahkemeye intikal ettirmek ve verilen cezaları tatbik etmek de vardı. Fakat zaman zaman bu görevlerini kötüye kullandıkları da olurdu. Böyle durumlarda durumun düzeltilmesi ve tekrarının önlenmesine yönelik olarak merkezden derhal bir uyarı gelmiştir. Aşçıların tencere ve kazanları kalaysız, kirli ve tabakları çatlak olursa 7’şer akçe cerime alınır. Koloğlanları aşçıların zenginlerinden 8 ile 12 akçe arasında cerime almaya başlayınca “bî-gayri hak ziyade akçe almayalar” şeklindeki uyarı 1575’de sicile kaydedilmiştir.²⁵

Bütün esnaf grupları içinde üretimi yapılan malların bir standardı ve ortalama bir fiyatı belirlenmiştir. Bu standardın dışına çıkıldığında müşteriden şikâyet gelmese dahi esnaf teşkilatında kurulan düzen içinde duruma el konulmaktadır. Bursa’da en eski sanatlardan biri olan yünden imal edilen bir çeşit kumaş diyebileceğimiz aba ile ilgili böyle bir kayıt mevcuttur. 1559’da Bursa’daki abacı ve kebeci esnafı toplanarak: “Yeni kanun-ı padişahîde diktikleri kaftanların yeni ve iki beli âdetçe ola, iyisiyle fenası karıştırılmaya diye mukayyet olduğundan cümlesin bu kanuna ve eski kanuna muhalif hareket etmeyeler” diye ittifak etmiştir. Alınan bu karara aykırı hareket edenler esnaf şeyhi olan Kasım oğlu Safer tarafından gözlenerek cezası verilecektir.²⁶

Esnaf bu şartlar altında çalışırken bir de haksız kazanç elde etmeye çalışan görevliler ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Hacı Abdullah Ağa “Bâccı” namıyla şöhret bulmuştur. Oğlu İsmail ile beraber kendi hallerinde olmayıp uzun müddetten beri “bâc bâzârı” mültezimi olduklarından her geçen gün kanuna aykırı bir takım kurallar koyarak halkın ve esnafın huzurunu bozmuşlardı. Durum Bursalı Mevlâna Hafız İbrahim tarafından padişaha arz edildiğinde; bunların, bundan sonra bâc, damga, çardak işlerinde ve sair belediyeye ait işlerde kullanılmaması 1767 tarihli bir fermanla Bursa kadılığına bildirilmiştir.²⁷

Esnaf teşkilatının bir amacı da gelen hammaddelerin ilgili esnaf arasında adil bir şekilde paylaşımını sağlamaktır. Buna aykırı harekette bulunup haksız kazanç sağlamaya yönelik faaliyetler derhal cezalandırılmıştır. Bursa bezzazları çevre vilayetlerden Bursa’ya gelen tüccarın eskiden kendileri için getirdikleri malların hepsinin ittifakıyla beş hisseye ayrıldığını, bunların iki hissesi Gelincik Çarşısı’na, iki hisse Uzunçarşı’ya ve bir hissesi de Tahtakale bezzazlarına taksim edildiğini, buna ait ellerinde hüccetler, temessükler de varken,

²⁵ BŞS A 107 67a.

²⁶ BŞS A 72 13b.

²⁷ Kepecioğlu, *age.*, I, s. 28.

bazı esnafın buna kanaat etmeyerek diğerlerine sıkıntı verdiklerini bildirmişlerdir. Durum İstanbul’a arz edildiğinde, 1592 tarihli bir fermanla eskisi gibi yapılması ve buna uymayanların merkeze bildirilmesi emredilmiştir.²⁸ 1662’de Bursa’da esnaftan bazıları tüccardan kumaşı toptan alıp arakiye diktirip diğer üstatlara vermedikleri, bu arakiyeleri perdahsız satmaları nedeniyle de tüccara ve halka zarar verdiklerinden eskisi gibi kumaşın yiğitbaşı ve kethüdaları tarafından esnafa adil bir şekilde dağıtılarak toptan birkaç kişinin almasının önüne geçilmesi emredilmiştir.²⁹ Yahudilerden Bürünceği İsak oğlu Arslan, Evrahim oğlu David, İsmail oğlu Musa, Yakup oğlu David, 1561’de mahkemeye gelerek eskiden beri Bursa’ya gelen bürünceğin aralarında taksim olunduğunu, fakat içlerinden bir Yahudi’nin kendilerinden gizli bürünceği alıp satmakla esnafın kaidelerini bozduğunu bildirerek Yahya oğlu Yakob’un Yahudilere pazarcıbaşı olması konusunda rica ettiklerinden adı geçen kişi tayin edilmiştir.³⁰ Bu adil ve eşitlikçi anlayış, hammadde alımından malın belirlenen sabit fiyat üzerinden satımına kadar her alanda görülen ve uygulanmaya çalışılan bir düşünce olmuştur.³¹

Her esnaf grubunun çalışacağı alanlar belirlenmiş olup birbirlerinin iş alanlarına girmelerine izin verilmezdi. 1677’de “bâc bazarı”na gelen ham gönü öteden beri debbağlar alıp başkası almadığı hâlde bu usul bozulduğundan yalnız debbağların alması başka esnafın müdahalede bulunmaması istenmiştir.³²

Narha aykırı davranışlarda, mesela ekmeğin gramajında veya kumaşın top büyüklüğünde yüzde 5 civarında kalan sapmalar, normal beşeri yanılma sınırı içinde düşünülerek herhangi bir ceza konusu sayılmazdı. Sapmalar bu oranı aştığı zaman da, kıtlık ve savaş halleri dışında, genellikle zannedildiğinin aksine çok sert tedbirlere başvurulmazdı. İkaz etmek, bir daha yapmamasını tavsiye etmek, kamu otoritelerinin en çok başvurduğu yollardandı. Narhtan sapmak yüksek oranlara vardığı ve tekerrür ettiği takdirde, suçlu Müslüman ise hapse atılmış, gayrimüslim ise kürek cezası verilmiştir. Ancak cezalandırma fazla sürmeyip, genellikle birkaç hafta ile birkaç ay arasında bir ceza yeterli görülmüştür. Burada önemli olan nokta tekerrür yani suçun tekrarıdır. Birkaç kere uyarmadan ceza verilmediği gibi verilmiş olan cezanın süresini belirleyen en önemli unsur da bu suçun tekrarıdır diyebiliriz. Bu durum Osmanlı adalet sisteminin sürat ve sadeliği yanında insanın

²⁸ BŞŞ A 86 102a.

²⁹ Kepecioğlu, *age.*, I, s. 177.

³⁰ BŞŞ A 113 140a.

³¹ Haim Gerber, “Guilds in Seventeenth Century Anatolian Bursa”, *Asian and African Studies*, 11, 1976, s.74.

³² BŞŞ B 114 123b.

hata yapabileceğini daima dikkate almayı ilke olarak benimsemiş olması ve büyük bir hoşgörüyü sahip olduğunu ortaya koyan bir niteliğidir.³³

Esnaf işlediği ürün için sarf ettiği malzemenin en iyisini kullanmak zorundaydı. 1631 sonlarında Bursa’da altınlı arakiye, kadife kavuk ve serpuş işleyenlerden Ömer oğlu Mehmet Çelebi ve arkadaşları mahkemeye müracaat etmişlerdir. Buna göre dükkânlarında sattıkları kadife kavuk ve serpûşun kumaşını kendileri alıp erkekler için bir zirâ³⁴dan üç ve sıbyan için bir zirâ’dan dörder tane kavuk ve serpuş kendileri kesip daha sonra da işinin ehli dikicilere ücretle diktirmektedirler. Böylece sattıkları kavuk ve serpuş iyi kumaştan yapılıırken içlerinden bazıları kalb ve adi kumaş alıp, kendileri dikip ucuza satmaktadırlar. Diğerleri ise kestirmek ve diktirmek için masraf yaptıklarından ürettikleri mal pahalıya gelmektedir. Bundan sonra kimsenin dükkânında kalb kumaştan kavuk ve serpuş bulundurulmaması ve bulunanların haklarından gelinmesi talep edilmiş ve talepleri kanuna uygun görüldüğünden ilgililere tembih edilmiştir.³⁵

Özellikle tekstil alanında çalışan bazı esnafın kullandıkları malzemelerin kalitesizliği ya da kullanmamaları gereken malzemeyi kullandıklarından dolayı esnaf şeyhleri tarafından mahkemeye şikâyet edilmişlerdir. 1599’da Bursa’da arşınca Mehmet oğlu Nasırüddin, arşın işleten Ali oğlu Bâli ve Mehmet oğlu Bostan isminde iki esnafı mahkemeye şikâyet edip “arşın kumaş işletip ipek pûd yerine kevgil ve pembe ipliği atarlar, arşın kumaşına kevgili ve pembe ipliği atmak memnudur” şeklinde beyanda bulunmuştur. Durum işin ehli olan kimselere sorulduğunda “kevgil kadife yastığına atılır, arşına atılmak katiyen caiz değildir, memnudur” dediklerinden bundan sonra bu tür uygunsuz hareketlerin yapılmaması emredilmiştir.³⁶

Kumaşların en ve boyları konusunda da belirli bir nizam vardır. Bu nizamın dışında hareket edildiğinde de derhal müdahale edilmiştir. 1595’de yün kumaş imal eden çükacı tâifesi yeni çükadan dikilen ferace, dolama ve yeleşin boy ve enlerinin eski kanun üzere dikildiğini, ancak arşıncılık mukataası emini olan Nâsireddin bin Mehmet’in eni eksik diyerek üretimlerine müdahalede bulunup cerime talep ettiğini ve vezn akçesi almasından dolayı şikâyet etmişlerdir. Kadı bunun üzerine ilgili sanatın ehl-i hibresinin verdiği bilgiler doğrultusunda dikim ve üretim standartlarını belirlemiştir.³⁷ 1596’da Bursa’daki ipek futacılar

³³ Genç, *age.*, s. 298-299.

³⁴ Zirâ: Dirsekten orta parmak ucuna kadar olan bir uzunluk ölçüsü (75-90 santim arasında değişen şekilleri vardır). Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1997, s. 1188.

³⁵ BŞS B 52 12b.

³⁶ BŞS B 136 54b.

³⁷ BŞS B12 59b.

esnafı ehl-i hibresi olan Halil oğlu Abdurrahman, Yiğitbaşları Hacı Mustafa oğlu Hacı Bostan ve daha birçok esnaf mahkemeye gelerek eskiden beri Bursa’da işlenen ipek futa tarağının dişleri 1550 adet iken içlerinden bazı kimselerin 100 dişini eksilterek 1450 adet dişle işlediklerinden futaları seyrek dokumaktadırlar. Hatta “setr-i avret eylemek müşkil oluyor” şeklinde de dokunan kumaşın olması gerekenden ne kadar seyrek dokunduğunu dile getirmiştir. Mahkeme kullanılan tarakların dişlerinin eskisi gibi 1550 adet olmasını bildirmiştir.³⁸

Osmanlı toplumunun yaşam şekli kendi dönemindeki Avrupa devletleriyle karşılaştırıldığında daha mütevazî olduğu görülmektedir. Bunda döneminin ekonomik koşullarının yanında İslâmiyet’in ve geleneklerin de etkisi vardır. Bununla birlikte diğer Osmanlı şehirlerine göre İstanbul’a olan yakınlığı ve önemli ticaret yolları üzerinde olmasından dolayı Bursa’da kendine özel bir tüketim kültürü³⁹ gelişmiştir. Bu kültürün bir parçası olarak özellikle kıyafetlerde kullanılan kumaşların rengi, biçimi, türü zaman içerisinde giyim-kuşam konusunda meydana gelen değişimi göstermesi açısından son derece önemlidir. Ayrıca kıyafetlerdeki ayrıntılar kişilerin mensup oldukları statüleri de göstermektedir. Kuşak kullanımı buna güzel bir örnektir. Diğer Anadolu ve Rumeli memleketlerinde olduğu gibi Bursa’da da herkes bellerine yün veya ipekten imal edilmiş kuşak sarardı. Köylüler en az sekiz metre uzunluğunda bir veya iki kuşak sararken amirler, valiler, âlimler ise üç dört kuşak sarmıştır.⁴⁰

Osmanlı’da gayrimüslimlerin yaşayış biçimleri Müslümanlardan ayrılmış ve bunların kendilerine benzememeleri konusunda dinî bir titizlik gösterilmiştir. Gayrimüslimlerin kıyafetleri divandan çıkan hükümlerle belirlenmiş olup bu hükümlerin dışında hareket etmeleri hâlinde cezalandırılmışlardır. Gayrimüslimlerin kıyafetleri de kendi içlerinde ayrılmış, her grup mensubu olduğu grubun kıyafetlerini giymiştir.⁴¹

Sonuç

³⁸ BŞS B 13 24a.

³⁹ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Eminegül Karababa, *Origins of A Consumer Culture In An Early Modern Context: Ottoman Bursa*, Bilkent Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006.

⁴⁰ Kepecioğlu, *age.*, III, s. 98. 1592’de kuşak işleyen ustalardan bazılarının şimdiye kadar “meşdudu 6.000 tel pişmiş ibrişimden işlene gelmiş iken 3.000 telden işleyip ve ham ibrişimden işlemekle çok kalb olub” şeklindeki şikâyet üzerine mahkemeye çağırılan kuşak dokuyanların Yiğitbaşı Yusuf’un denetimi dışında hareket etmemeleri konusunda mahkemeye çağırılarak hepsine uyarıda bulunulmuştur. BŞS A 151 25a.

⁴¹ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Fehmi Yılmaz, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Giyim Kuşamını Düzenleyen Kanunlar”, *Ayakkabı Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul 2003, s. 201-207.

Osmanlı esnaf teşkilatının kökenleri Ahilik Teşkilatı’na dayandırılmaktadır. Teşkilat içinde görev alan idareciler son derece itina ile seçilerek esnaf içinde “hâmdest” ya da “bî-üstad” olarak adlandırılan işinin ehli olmayan kişiler engellenmiştir. Osmanlı devleti de esnaf teşkilatının faaliyetlerini aksamadan sürdürebilmesi için hammadde kontrolü, konaklama kolaylığı ve güvenliği gibi çeşitli tedbirler almıştır. Ayrıca kadılar da devletin görevlendirdiği kimseler olarak esnafla ilgili esnaf yöneticilerinin seçimi ve tayini, kendi aralarında çözemedikleri problemlerin çözümü, üretimi yapılan mallar için uygulanacak fiyatların tespiti ve gedik alım-satımı gibi birçok konuyla ilgilenmiştir.

Esnaf teşkilatının bir amacı da gelen hammaddelerin ilgili esnaf arasında adil bir şekilde paylaşımını sağlamaktır. Her esnaf grubunun çalışacağı alanlar belirlenmiş olup birbirlerinin iş alanlarına girmelerine izin verilmemiştir. Esnafın uyarıldığı ya da cezaya çarptırıldığı durumların başında üretimi yapılan mal için belirlenmiş fiyatın üzerinde satış yapmaları gelmektedir. Bu tür durumlarda kâr payının belirlenen oranın çok üstüne çıkıldığında ya da aynı suçun birkaç kez işlenmesi durumunda suçlu Müslüman ise hapse atılmış, gayrimüslim ise kürek cezası verilmiştir.

Bursa her dönem Osmanlı tekstil ticaretinin ve kumaş üretiminin merkezlerinden biri olmuştur. Osmanlı sarayı başta olmak üzere birçok yabancı devlet sarayları da alıcıları arasındadır. Bunda en büyük etken Bursa kumaşlarının kaliteli oluşudur. Bu kalitenin oluşumunda kumaşın iplik hâlinde boyanmasına, dokunmasına ve satışına kadar her aşamasında Osmanlı esnaf teşkilatının sıkı denetimi altında olmasının önemli bir yeri vardır. Kumaşların en ve boylarının uzunluğu belirli oranlarda dokunduğu gibi kumaşın türüne göre uygulanacak boyanın da kaliteli olması gerekmektedir. Dokumada kullanılan tarak dişlilerinin sayısı dahi önceden belirlenmiş olup kumaşın olması gerekenden daha seyrek dokunarak müşterinin zarara uğratılması ve esnaf arasında çıkması muhtemel haksız rekabet önlenmiştir.

Ayrıca kumaşların renk ve kalitesi değişen sosyo-ekonominin takibi için de önemli bir göstergedir. Bu durum sınıfsal farklılıkların ön plana çıktığı Lale Devri’nde daha iyi görülmektedir. Osmanlı toplumu içinde Müslim-Gayrimüslim giyim tarzı ve bunların kullandıkları kumaşların türü ve rengi de birbirinden ayrılmıştır. Gayrimüslimlerin kıyafetleri divandan çıkan hükümlerle belirlenmiş olup bu hükümlerin dışında hareket etmeleri yasaklanmıştır. Bu ayırım sadece Müslim-Gayrimüslim kıyafetlerinde değil gayrimüslimlerin kendi içlerinde giydikleri kıyafetler için de geçerlidir.

Kumaşlarda uygulanan nizamdan söz edilirken dokuma sonrasındaki işlemlerini yürüten terzilerden de bahsetmek gerekir. Günümüzde teknolojinin vardığı seviyede giyim-kuşam alanında son derece modern makinelerle üretim yapılmaktadır. Hızlı ve seri olarak yapılan bu tür üretimde belki de karşılaşılan en büyük sorun üretimi yapılan kıyafetlerin birçoğunun uyum sorunu nedeniyle geri iade edilmesidir. Bir bakıma kişiye özel üretim yapan terzilerin müşteri memnuniyeti açısından çok daha anlamlı bir görev üstlendikleri ve döneminin modacıları olduklarını söylemek herhâlde yanlış olmaz.

Terzilerin diktikleri kıyafetlerin rağbet görmesinde görsel anlamda güzellikleri yanında sağlamlıkları da önemlidir. Defalarca gidilen provalar neticesinde terziye diktirilen bir elbisenin kısa zaman sonra renginin bozulmaması ya da dikişlerinin atmaması terzinin mahareti yanında alınan kumaşın dokumasında kullanılan boyaya ve dikişte kullanılan ipliğin kalitesine de bağlıdır. Bu çalışma sırasında her ne kadar sondaja dayalı bir araştırma yapılmış olsa da terzilerin diktikleri kıyafetler hakkında yapılan bir şikâyet örneğine rastlanmamıştır. Belki de terziler tecrübelerine dayanarak kendilerine getirilen kötü kumaştan elbise dikmeyi kabul etmeyerek bu tür bir anlaşmazlığı daha başından önlemişlerdir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Bursa Şer’iyye Sicilleri (BŞS), Ankara Milli Kütüphane, Yazmalar Bölümü.

A 25	A 151	B 114
A 72	B 12	B 136
A 86	B 13	B 146
A 107	B 42	
A 113	B 52	

Tetkik Eserler

Altınay, A. Refik, *Onbirinci Asr-ı Hicrî’de İstanbul Hayatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988.

Çağatay, Neşet, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 1989.

Dalsar, Fahri, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa’da İpekçilik*, İstanbul Üniversitesi yayınları, İstanbul 1960.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi yayınları, Ankara 1997.

- Düzbakar, Ömer, “Work and Organization in the Ottoman Empire: Notes on The Trade Guilds of Sixteenth and Seventeenth-Century Bursa”, *Turkish Studies*, 3/4 Summer 2008, s. 414-453.
- Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, I, İstanbul Büyükşehir Belediyesi yayınları, İstanbul 1995.
- “Gedik”, *Meydan Larousse*, C. 5, Meydan Yayınevi, İstanbul 1971, s. 61-62.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken yayınları, İstanbul 2002.
- Gerber, Haim, “Guilds in Seventeenth Century Anatolian Bursa”, *Asian and African Studies*, 11, 1976, s. 59-86.
- İsvan, Nurhan, “Illegal Local Trade in the Ottoman Empire and the Guilds of İstanbul, 1725-26: Suggested New Hypotheses”, *International Journal of Turkish Studies*, Vol. 5, No. 1-2, s.1-23.
- Kal’a, Ahmed, “Esnaf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 11, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, İstanbul 1995, s. 423-430.
- Karababa, Eminegül, *Origins of A Consumer Culture In An Early Modern Context: Ottoman Bursa*, Bilkent Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006.
- Kepecioğlu, Kamil, *Bursa Kütüğü*, I, III-IV, Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi, Genel Kit., nu. 4519,4521-4522.
- Taşkın, Ünal, *Osmanlı Devleti’nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Fırat Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2005.
- Yediyıldız, Asım, *Şer’iye Sicillerine Göre XVI. Yüzyıl İkinci Yarısında Bursa Esnafı ve Ekonomik Hayat*, Arasta yayınları, Bursa 2003.
- Yılmaz, Fehmi, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Giyim Kuşamını Düzenleyen Kanunlar”, *Ayakkabı Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul 2003, s. 201-207.